

भारतीय संगीताचा इतिहास व विवरात्म

इयत्ता अकरावी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शाचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शाचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (झ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास-२११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.४.२०१६ अन्वये
स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दि. ३१.०१.२०२० रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक
सन २०२०-२०२१ या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास

इयत्ता अकरावी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे

आपल्या स्मार्टफोनवर DIKSHA APP द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या
पृष्ठावरील Q.R.Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व पाठासंबंधित अध्ययन
अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : २०२० © महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११००४

पुनर्मुद्रण : २०२२ या पुस्तकाचे सर्व हक्क महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास अभ्यासगट

डॉ. संदीपान जगदाळे

डॉ. हरीभाऊ खंडारे

प्रा. हरीसर्वोत्तम जोशी

श्री. जयराज कलसी

श्री. ज्ञानेश्वर गाडगे

श्रीमती आनंदी देशमुख

डॉ. स्नेहल शेंबेकर

डॉ. अर्चना अंभोरे

श्री. ऋषिकांत मेसेकर

डॉ. अजयकुमार लोळगे (सदस्य- सचिव)

अक्षरजुल्वणी

पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

मुख्यपृष्ठ व सजावट

श्रीमती. मयुरा डफळ

अंतर्गत चित्राकृती

श्री. श्रीमंत होनराव

निर्मिती

श्री. सच्चिदानंद आफळे,
मुख्य निर्मिती अधिकारी

श्री. संदीप आजगावकर,
निर्मिती अधिकारी

कागद

७० जी.एस.एम. क्रीमवोळ

मुद्रणादेश

N/PB/2022-23/Qty.

मुद्रक

M/s

प्रमुख संयोजक

डॉ. अजयकुमार लोळगे

विशेषाधिकारी कार्यानुभव व

प्र. विशेषाधिकारी, कला शिक्षण,

प्र. विशेषाधिकारी, आरोग्य व शारीरिक शिक्षण,
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

प्रकाशक

विवेक उत्तम गोसावी

नियंत्रक,

पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,

प्रभादेवी, मुंबई - २५

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांसः

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी बंधुता
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
यादवारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छ्वल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय
माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या
देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या
परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा
पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून
मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि
वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि
प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी
निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे
कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे
सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

इयत्ता अकरावीचे ‘भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास’ हे पाठ्यपुस्तक तुमच्या हाती देताना आनंद होत आहे. आजच्या धावपळीच्या व स्पर्धेच्या युगात तणावमुक्त व आनंदी जीवन जगता यावे, भारतीय संगीतातील गायन, वादन, नृत्य व नाट्य यांची ओळख व्हावी हे विचारात घेऊन या पाठ्यपुस्तकातील पाठ व स्वाध्याय यांची योजना केलेली आहे. पाठ्यपुस्तकाच्या सुरुवातीलाच क्षमता विधाने दिली आहेत. त्यावरून कोणती सांगीतिक कौशल्ये आत्मसात करावयाची आहेत याची कल्पना येऊ शकेल.

पाठ्यपुस्तकाच्या अंतरंगात डोकावल्यावर लक्षात येईल की त्यामध्ये विविध सांगीतिक संकल्पना, गायन, वादन व नृत्य प्रकारांचा समावेश केला आहे. भारतीय संगीताचा दैदीप्यमान वारसा सांगणारा इतिहास समाविष्ट केला आहे. काही कलावंताचा आपणास परिचय होणार आहे. सर्व पाठांतील आशय व सांगीतिक वैविध्य तुम्हांला कलावंत होण्यास नक्कीच खुणावेल. त्याहीपेक्षा कठोर परिश्रमाची तयारी, शालीनता व नम्रपणा असे गुण विकसित होण्यासाठी मदत करेल.

पाठाखालील स्वाध्यायाचे स्वरूप आणि रचना वैविध्य हे या पाठ्यपुस्तकाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. स्वाध्याय तुम्हांला पाठाचे अंतरंग समजून घेण्यास मदत करतील. तुमच्यातील कल्पकता, सर्जनशीलता, विचारशक्ती आणि आकलनशक्ती विकसित करण्यासाठी हे स्वाध्याय निश्चितच उपयुक्त ठरतील. गुरुंचे मार्गदर्शन आणि तुमचा सातत्यपूर्ण रियाज यातून तुम्हांला सहज अभ्यास करता येईल. याशिवाय संगीतातील व्यवसाय संधीविषयीही माहिती देण्यात आली आहे.

दैनंदिन जीवनात संगीताला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. त्यामुळे मनोरंजन, तणावमुक्ती व आनंद प्राप्ती करून घेण्यासाठी हे पाठ्यपुस्तक निश्चितच उपयुक्त ठरेल. अध्ययन प्रक्रिया आनंददायी होण्यासाठी क्यू.आर.कोडद्वारे दृकश्राव्य माहिती आपणास उपलब्ध होईल. अध्ययन-अध्यापन प्रभावीपणे, सहजतेने व आनंदाने व्हावे या दृष्टीने हे पाठ्यपुस्तक निश्चितच उपयुक्त ठरेल.

सांगीतिक कलागुणांच्या विकासाबरोबरच अभिव्यक्ती कौशल्ये, सभाधीटपणा, सर्जनशीलता व विचारक्षमता यांच्या विकासासाठी हे पाठ्यपुस्तक तुम्हांला निश्चितच आवडेल असा विश्वास आहे. पाठ्यपुस्तक वापरताना काही शंका वा अडचणी आल्यास मंडळाला जरुर कळवाव्यात.

(विवेक उत्तम गोसावी)

संचालक

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.४

पुणे

दिनांक : २१ फेब्रुवारी २०२०

भारतीय सौर : २ फाल्गुन १९४९

शिक्षकांसाठी

मित्रहो,

संगीत हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. स्वानंद, मनोरंजन, श्रमपरिहार, व्यक्तिमत्व विकास किंबहुना चरितार्थासाठी संगीत उपयुक्त ठरते. असा आनंददायी, महत्त्वपूर्ण आणि तितकाच आव्हानात्मक असलेला ‘भारतीय संगीत’ हा विषय शिकवण्याची जबाबदारी आपण पार पाडणार आहोत त्याबद्दल आपले प्रथमतः मनःपूर्वक अभिनंदन!

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया

- (१) या अभ्यासक्रमात गायन, वादन, नृत्य व नाट्य या विषयांची तोंडओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांतील सुप्त कलागुण ओळखून त्यांना प्रोत्साहन देण्याची आवश्यकता आहे.
- (२) पुस्तकातील सर्व घटक ज्ञानरचनावादी पद्धतीने शिकवणे अपेक्षित आहे. त्यासाठी प्रत्येक घटकानंतर काही स्वाध्याय, स्वमत, स्वनिर्मिती, आकृतिबंध पूर्ण करणे व इतर उपक्रम देण्यात आले आहेत. कोणतेही प्रकरण शिकवण्याआधी त्याचा अभ्यास करणे अपेक्षित असून त्यातील उपक्रमांचे नियोजन करावयाचे आहे.
- (३) विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक ज्ञान मिळावे, तसेच अध्ययन प्रक्रिया आनंददायी व्हावी यासाठी दिलेला क्यू. आर. कोड हे या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य आहे.
- (४) सौंदर्यदृष्टी, वैयक्तिक जाणीव, स्वविकास हे कलाशिक्षणाचे मूळ ध्येय असल्यामुळे केवळ निर्देशवजा अध्यापन नव्हे तर आंतरक्रियात्मक पद्धतीने अध्यापन करणे अपेक्षित आहे.
- (५) विद्यार्थ्यांमध्ये उत्तम कलाकार किंवा व्यावसायिक कलाकार म्हणून आवश्यक कौशल्ये विकसित होतील या दृष्टीने प्रयत्न करणे अपेक्षित आहे.
- (६) भारतीय संगीत या विषयात खालीलप्रमाणे चार प्रात्यक्षिक विषयांचा समावेश केला आहे. या प्रात्यक्षिकांपैकी कोणतेही एक प्रात्यक्षिक विषय विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीनुसार घेता येईल.
 - (अ) कंठ शास्त्रीय संगीत
 - (ब) कंठ सुगम संगीत
 - (क) वाद्य संगीत
 - (ड) तालवाद्य

विषयाची महती, उपयोगिता व सार्थकता सिद्ध करण्याचे आव्हान आपणा सर्वांपुढे आहे. हे सर्व पेलण्यासाठी व इच्छित ध्येय साध्य करण्यासाठी हे पुस्तक निश्चितच उपयुक्त ठरेल असा विश्वास वाटतो. या पुस्तकात काही नमुनादाखल उदाहरणे/गीते/बंदीशी इत्यादी दिली आहेत. शिक्षकांनी त्यामध्ये प्रात्यक्षिक विषयानुरूप बदल करण्यास हरकत नाही.

यापूर्वी भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास या विषयाची शिक्षक हस्तपुस्तिका तयार करण्यात येत असे. परंतु यावर्षी प्रथमच ‘भारतीय संगीत’ विषयाचे पाठ्यपुस्तक तयार केले आहे. याचा उपयोग विद्यार्थी, शिक्षक तसेच पालक व जिज्ञासू वाचकांना निश्चित होईल. या पुस्तिकेच्या लेखन, संपादन, परिक्षणात श्रीमती सुषमा पाठक, श्री. रवींद्र क्षीरसागर यांनी सहकार्य केले त्याबद्दल अभ्यासगट आभारी आहे.

विद्यार्थ्यासाठी

विद्यार्थी मित्रांनो,

इयत्ता अकरावीमध्ये आपले स्वागत. ‘भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास’ हे पुस्तक आपल्या हाती देताना विशेष आनंद होत आहे. भारतीय संगीताने कलेच्या अभ्यासक्रमात सुरुवातीपासूनच आपली एक वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. सदर पुस्तकाच्या माध्यमातून आपल्याला भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास एवढ्यावरच मर्यादित न राहता स्वतःला देखील सांगीतिक विकास व नवनिर्मितीचा आनंद घेता येणार आहे. त्या दृष्टीने या विषयामध्ये सैदृढांतिक व प्रात्यक्षिक असे दोन भाग आहेत. सैदृढांतिक हा भाग अनिवार्य आहे तर प्रात्यक्षिक विषयांमधून तुमच्या आवडीनुसार कोणत्याही एका प्रात्यक्षिक विषयाची निवड तुम्हांला करता येईल.

संगीत हा आपल्या जीवनातील एक अविभाज्य घटक असल्याने संगीताच्या साहाय्याने आपले जीवन, जीवनातील प्रत्येक क्षण प्रफुल्लित होण्यास मदत होते. संगीत हे माणसाला मानसिक स्वास्थ्य प्रदान करण्यात महत्वाची भूमिका बजावत असते.

या पुस्तकाचा विचार करताना दैनंदिन जीवन व संगीत त्याचबरोबर भारतीय संगीताचा प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंतच्या काळापर्यंतचा कालपरत्वे बदललेला इतिहास संक्षिप्त स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. गायन, वादन व नृत्य-नाट्य या संकल्पना स्पष्ट करत असताना त्यामध्ये येणाऱ्या महत्वाच्या परिभाषा, रागांची, गीतांची, तालांची तसेच नृत्यसंकल्पनेची संक्षिप्त माहिती दिली आहे. अनेक कलाकारांनी आपले संपूर्ण जीवन कलेला वाहून घेतले आहे, अखंडपणे कलेची सेवा केली आहे, अशा कलाकारांपैकी काही कलाकारांच्या जीवनाचे थोडक्यात चित्रण मांडण्याचा प्रयत्नदेखील या पुस्तकाच्या माध्यमातून केला आहे. त्यांची अधिक माहिती आपण इंटरनेट, मासिके, संदर्भ पुस्तकांमधून मिळवणे अपेक्षित आहे.

कला ही शास्त्र व क्रियात्मक स्वरूपात विभागलेली असते. शास्त्राबोरोबरच क्रियात्मक म्हणजेच प्रात्यक्षिक कार्यावरही भर देत असताना कंठशास्त्रीय संगीत, कंठ सुगम संगीत, वाद्य संगीत व तालवाद्य संगीत यांचा समावेश प्रात्यक्षिकांमध्ये केलेला आहे. प्रात्यक्षिकांचा सरावही (रियाज) तितकाच महत्वाचा घटक आहे. त्या दृष्टीने शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली सराव करावा. तुमच्या आवडीप्रमाणे गीते/बंदीश इत्यादी निवडण्यास हरकत नाही.

या पुस्तकातील प्रत्येक पाठाच्या शेवटी स्वाध्याय दिलेला आहे. स्वाध्याय कृतिपत्रिकेवर आधारीत तयार केला आहे. स्वमत, स्वतःच्या संकल्पना, संदर्भ ग्रंथ विचारात घेऊन स्वाध्याय सोडवणे आवश्यक आहे.

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास या पुस्तकाच्या माध्यमातून संगीत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी आपणांस शुभेच्छा!

अभ्यास गट
भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास

क्षमता विधाने

- (१) भारतीय संगीत कलेबद्दलची जाणीव व कलेचे महत्त्व समजून घेणे.
- (२) संगीताच्या माध्यमातून स्वतःच्या भावना, विचार व अनुभव व्यक्त करता येण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (३) निसर्गातील संगीताचे व मानवनिर्मित संगीताचे श्रवण करून दोन्ही प्रकारच्या संगीताची अनुभव घेण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (४) विविध संगीत प्रकार ऐकून नवीन रचना निर्माण करण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (५) संगीताच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना वाढीस लागणे.
- (६) विविध सांगीतिक परिभाषांचा अभ्यास करताना चिकित्सक वृत्ती वृद्धिंगत करणे.
- (७) अभिजात संगीत कलेच्या सादरीकरणासाठी मूळ परिभाषा समजावून घेणे.
- (८) संगीताच्या विविध व्याख्या अभ्यासून संगीतातील विविध प्रकारांचे सादरीकरण करण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (९) भारतीय संगीतातील विविध तालांची ओळख होणे.
- (१०) विविध तालांचा परिचय होऊन ते अभिव्यक्त करण्याची क्षमता निर्माण होणे.
- (११) विविध तालांचा अभ्यास करून तालांचे सादरीकरण करण्याची क्षमता / कौशल्य निर्माण होणे.
- (१२) गायन-वादनाचे सादरीकरण करताना तालांचे योग्य उपयोजन करण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (१३) विविध गीत प्रकार व नृत्य प्रकारांची माहिती होणे.
- (१४) विविध गीतप्रकार व सादरीकरण करण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (१५) एखाद्या नृत्य अथवा संगीत प्रकारांच्या कलाविष्काराचे निरीक्षण करून त्यातील स्वतःला भावणाच्या जागांना दाद देण्याची क्षमता वाढीस लागणे.
- (१६) भारतीय संगीताच्या इतिहासातील विविध संगीत प्रकारांचा स्वीकार करण्याची क्षमता वाढणे.
- (१७) संगीताचा दैदीप्यमान वारसा जोपासण्याची क्षमता वाढीस लागणे.
- (१८) घन, अवनदूध, सुषिर व तत् वाद्यांची रचना, वादनशैली यांबाबत विद्यार्थ्यांमध्ये अभ्यास करण्याचा दृष्टिकोन विकसित होणे.
- (१९) भारतीय संगीतातील विविध वाद्यांचा परिचय होणे.
- (२०) संगीत प्रकाराच्या आवश्यकतेनुसार योग्य वाद्यांचा उपयोग करण्याचे ज्ञान होणे.
- (२१) एखाद्या नवीन वाद्याची निर्मिती करण्याचे कौशल्य विकसित होणे.
- (२२) पं. भातखंडे, पं. बिरजू महाराज व पं. किशन महाराज यांसारख्या महान कलाकारांच्या जीवन चरित्रांच्या अभ्यासातून त्यांच्यासारखे यशस्वी कलाकार घडण्यासाठी प्रेरणा मिळणे.
- (२३) थोर कलावंतांचे कार्य अभ्यासून विद्यार्थ्यांनी कलावंतासारखे ध्येय निश्चित करणे.
- (२४) कलावंतांनी निर्माण केलेल्या राग, रचना इत्यादींचा अभ्यास करून विद्यार्थ्यांमध्ये त्यांच्या प्रतिभेनुसार नवनिर्मिती करण्याची क्षमता निर्माण होणे.
- (२५) वैदिक काळापासून मोगल काळापर्यंत संगीताच्या विविध कालखंडांचे विश्लेषण करून संगीताच्या बदलत्या स्वरूपाची चिकित्सा करण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (२६) सामवेदामध्ये ईश्वर भक्तीपुरते मर्यादित असलेले संगीत कालांतराने कसे बदलत गेले, नवनवीन सांगीतिक ग्रंथ व गीतप्रकारांचा कसा विकास झाला याबद्दलची जाणीव निर्माण होणे.

प्रात्यक्षिक विषय (कोणताही एक विषय)

- (१) कंठशास्त्रीय संगीत
- (२) कंठ सुगम संगीत
- (३) वाद्यसंगीत
- (४) तालवाद्य

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	पाठाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१.	मानवी जीवन व संगीत	०१
२.	भारतीय संगीताचा इतिहास	०४
	अ. प्राचीन काळ	
	ब. मध्य काळ	
	क. आधुनिक काळ	
३.	सांगीतिक परिभाषा	०८
४.	गायन	११
	१. शास्त्रीय संगीत	
	२. सुगम संगीत	
	३. लोक संगीत	
५.	वादन	१८
	५.१ वाद्यपरिचय	
	५.२ वाद्यवर्गीकरण	
	५.३ तालपरिचय (परिशिष्ट)	
६.	भारतीय नृत्याची ओळख	२७
	६.१ कथक	६.४ कोळीनृत्य
	६.२ मणिपुरी	६.५ धनगरी नृत्य
	६.३ ओडिसी	
७.	नाट्य	३१
	७.१ नाट्यसंगीत	
८.	कलाकारांचे चरित्र	३४
	८.१ पं. वि.ना.भातखंडे	
	८.२ पं. किशन महाराज	
	८.३ पं. बिरजू महाराज	८.४ किशोरी आमोणकर
९.	संगीतातील व्यवसाय संधी	४१
•	प्रात्यक्षिक विषय (कोणताही एक)	
	१. कंठशास्त्रीय संगीत	४३
	२. कंठ सुगम संगीत	६५
	३. वाद्य संगीत	७६
	४. तालवाद्य	९३

प्रात्यक्षिक विषय

१ कंठ शास्त्रीय संगीत

अ.क्र.	घटक	उप घटक
१	स्वर परिचय	१.१ शुद्ध स्वर १.२ विकृत स्वर १.३ अलंकार
२	राग परिचय	२.१ राग - भूपाली २.२ राग - काफी २.३ राग - यमन
३	ताल परिचय (ताल परिचय परिशिष्ट मध्ये पहावे.)	३.१ ताल - त्रिताल ३.२ ताल - झपताल ३.३ ताल - दादरा
४	पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या	४.१ संगीत ४.२ ताल ४.३ स्वर
५	सादरीकरण	अभ्यासक्रमातील रागांमध्ये ५.१ सरगम (कोणत्याही रागांमध्ये) ५.२ छोटाख्याल बंदिश ५.३ रागविस्तार ५.४ लक्षणगीत (कोणत्याही रागांमध्ये)
६	सादरीकरण	६.१ जन - गण - मन ६.२ वंदे मातरम्
७	स्वरलेखन	घटक क्र. २ मधील (उपघटक २.१, २.२, २.३, २.४) कोणत्याही दोन्ही रागातील छोट्याख्यालाच्या बंदिशीचे स्वरलेखन
८	नोंदवही	प्रात्यक्षिकाची नोंद करणे.

२ कंठ सुगम संगीत

अ.क्र.	घटक	उप घटक
१	स्वर परिचय	१.१ शुद्ध स्वर १.२ विकृत स्वर १.३ अलंकार
२	रागांची शास्त्रीय माहिती	२.१ राग - भूपाली २.२ राग - काफी २.३ राग - यमन
		२.४ राग - खमाज २.५ राग - तिलंग

३	ताल परिचय (ताल परिचय परिशिष्ट मध्ये पहावे.)	३.१ ताल - त्रिताल (तीनताल) ३.२ ताल - झपताल ३.३ ताल - दादरा	३.४ ताल - केरवा (केहरवा) ३.५ ताल - रूपक ३.६ ताल - द्रुत एकताल
४	पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या	४.१ आरोह ४.२ अवरोह ४.३ लय	४.४ वादी ४.५ संवादी
५	सादरीकरण	अभ्यासक्रमातील रागांवर आधारीत ५.१ अभंग (कोणतेही एक) ५.२ नाट्यगीत (कोणतेही एक)	
६	गीतप्रकाराचे सादरीकरण	६.१ भक्तीगीत (कोणतेही एक) ६.२ भावगीत / चित्रपट गीत (कोणतेही एक) ६.३ समूहगीत (कोणतेही एक) ६.४ लोकगीत (कोणतेही एक) ६.५ पर्यावरण गीत (कोणतेही एक)	
७	सादरीकरण	७.१ जन गण मन ७.२ वंदे मातरम्	
८	स्वरलेखन	८.१ अभंग ८.२ नाट्यगीत (दोन्ही गीत प्रकार स्वरलिपीबद्ध करणे.)	
९	नोंदवही	प्रात्यक्षिकाची नोंद करणे.	

३ वाद्य संगीत (हार्मोनियम / बासरी / व्हायोलिन / सतार)

अ.क्र.	घटक	उप घटक	
१	स्वर परिचय	१.१ शुद्ध स्वर १.२ विकृत स्वर १.३ अलंकार	
२	रागांची शास्त्रीय माहिती	२.१ राग - भूपाली २.२ राग - काफी २.३ राग - यमन २.४ राग - अलहैया बिलावल	२.५ राग - भीमपलासी २.६ राग - दुर्गा २.७ राग - पिलु
३	ताल परिचय (ताल परिचय परिशिष्ट मध्ये पहावे.)	३.१ ताल - त्रिताल ३.२ ताल - झपताल ३.३ ताल - दादरा	३.४ ताल - केरवा (केहरवा) ३.५ ताल - रूपक ३.६ ताल - द्रुत एकताल
४	पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या	४.१ ठेका ४.२ बंदिश ४.३ जमजमा	४.४ मसीतखानी गत ४.५ रजाखानी गत

५	सादरीकरण	५.१ धून राग पीलू ५.२ रजाखानी गत (अभ्यासक्रमातील राग) ५.३ सरगम गीत (अभ्यासक्रमातील राग)
६	सादरीकरण	६.१ जन - गण - मन ६.२ वंदे मातरम्
७	सादरीकरण	घटक क्र. २ मधील कोणत्याही एका रजाखानी गतीचे किंवा सरगम गीताचे स्वरलेखन करावे.
८	नोंदवही	प्रात्यक्षिकाची नोंद करणे.

४ तालवाद्य शास्त्र

अ.क्र.	घटक	उप घटक	
१	तबल्याचा उगम व विकास	१.१ तबल्याचा उगम १.२ तबल्याचा विकास	
२	पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या व स्पष्टीकरण	२.१ मात्रा २.२ लय २.३ ताल २.४ बोल २.५ ठेका	२.६ आवर्तन २.७ सम २.८ टाळी २.९ काल २.१० विभाग
३	भारतीय तालवाद्यांचा परिचय	३.१ पखवाज ३.२ ढोलकी ३.३ संबळ	
४	पाश्चात्य तालवाद्यांचा परिचय	४.१ कोंगो ४.२ बोंगो	
५	तबला डग्गा आणि त्याची विविध अंगे		
६	तबला डग्ग्याचे विविध वर्ण (बोल) आणि त्यांची वादन पद्धती	६.१ तबल्यावर वाजवले जाणारे विविध वर्ण ६.२ डग्ग्यावर वाजवले जाणारे विविध वर्ण ६.३ संयुक्तरित्या वाजवले जाणारे वर्ण ६.४ मिश्र वाजवले जाणारे वर्ण	
७	ताल परिचय व लिपीबद्ध	७.१ ताल परिचय ७.२ ताल लिपीबद्ध करणे	
८	तालवादकांची जीवनचरित्रे	८.१ उ. अमीरहुसेन खाँ ८.२ पं. नाना पानसे	